

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

О. П. ЦЕЛУЙКО

**СПЕЦІАЛЬНІ (ДОПОМІЖНІ)
ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ У ЛЬВОВІ
НАПРИКІНЦІ XVIII ст. — 1980-ті рр.:
структурні трансформації, наукові
та навчальні практики**

Монографія

ЛЬВІВ
2024

УДК 930.2(477.83-25)"17/19"

Ц 34

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор А. Є. ЗАЯЦЬ
(Львівський національний університет імені Івана Франка);

доктор історичних наук, професор І. І. СМУТОК
(Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка);
доктор історичних наук, провідний науковий співробітник А. Б. ГРЕЧИЛО
(Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України)

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 59/12 від 19 грудня 2023 року)*

Целуйко О. П.

Ц 34 Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни у Львові наприкінці
XVIII ст. – 1980-ті рр.: структурні трансформації, наукові та навчальні
практики : монографія / О. П. Целуйко. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка,
2024. – 904 с.

ISBN 978-617-10-0895-3.

Монографічне дослідження присвячено розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові (кінець XVIII ст. – 1980-ті роки). На основі широкого комплексу джерел проаналізовано внесок у розвиток зазначених дисциплін окремих львівських дослідників, практичну діяльність у цьому напрямі наукових об'єднань і товариств Львова. З'ясовано тенденції у розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у місті упродовж різних хронологічних проміжків досліджуваного періоду; зазначено обставини, що сприяли цьому розвитку чи унеможливлювали його.

УДК 930.2(477.83-25)"17/19"

ISBN 978-617-10-0895-3

© Целуйко О. П., 2024

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2024

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	19
1.1. Огляд історіографії питання.....	19
1.2. Джерельна база дослідження	38
Розділ 2. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СПЕЦІАЛЬНИХ (ДОПОМІЖНИХ) ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ЛЬВОВІ В АВСТРИЙСЬКУ ДОБУ (КІНЕЦЬ XVIII ст. – 1918 р.).....	46
2.1. Vivat Academia! Vivant bureaucrats!	46
2.2. У нових університетських стінах: викладання спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львівському університеті у другій половині XIX – на початку XX ст.	68
2.3. Денис Зубрицький та становлення спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові	111
2.4. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни у науковому доробку українських учених Львова у другій половині XIX – на початку XX ст.	145
2.5. Доба музеїв, архівів і товариств.....	160
Розділ 3. СПЕЦІАЛЬНІ (ДОПОМІЖНІ) ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939): ПРОДОВЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ ТА НОВІ РЕАЛІЇ.....	235
3.1. Викладання та вивчення спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Університеті Яна Казимира.....	236
3.2. Українські університети міжвоєнного Львова.....	267
3.3. Наукові товариства та розвиток спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові у міжвоєнний період	280
3.4. Наукове товариство ім. Шевченка як центр українських досліджень на ниві спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін	316
3.5. Львівські архіви і музеї та дослідження на ниві спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін	353
Розділ 4. РОЗВИТОК СПЕЦІАЛЬНИХ (ДОПОМІЖНИХ) ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ НАУКОВОЇ СИСТЕМИ, ОСОБОВІ І МАТЕРІАЛЬНІ ВТРАТИ	376
4.1. Часи першої радянзації.....	376
4.2. Часи німецької окупації	419

Розділ 5. РОЗВИТОК СПЕЦІАЛЬНИХ (ДОПОМІЖНИХ) ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ 1944–1991 РОКІВ: ВІДНОВЛЕННЯ ТРАДИЦІЙ ТА ПОШУК НОВИХ ОРІЄНТИРІВ	436
5.1. Історичний факультет Львівського університету у повоєнний час: структура та кадровий потенціал.....	438
5.2. Викладання спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львівському університеті у повоєнний час	460
5.3. Наукові студії зі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін на історичному факультеті Львівського університету у повоєнний час	512
5.4. Музей / кабінет допоміжних історичних дисциплін Львівського університету: історія створення та діяльності	541
Розділ 6. З ПРАКТИКИ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВИХ ОБ'ЄДНАНЬ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕМІНАР З АРХІВОЗНАВСТВА ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ПРИ ЦДІА УРСР У ЛЬВОВІ У 1960-х – НА ПОЧАТКУ 1980-х РОКІВ	557
6.1. Початки організації Теоретичного семінару, форми діяльності та керівні органи	557
6.2. Учасники Теоретичного семінару: обрахунок та аналіз	580
6.3. Наукові студії учасників Теоретичного семінару: тематичний аналіз.....	623
Розділ 7. ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ (ДОПОМІЖНИХ) ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ШКОЛИ, АКАДЕМІЧНИХ ІНСТИТУТАХ, МУЗЕЯХ ТА АРХІВАХ ЛЬВОВА У 1940–1980-х РОКАХ: ПОЗАСЕМІНАРСЬКИЙ ТА ПОЗАУНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ КОНТЕКСТ	740
ВИСНОВКИ.....	789
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	794
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	880

Передмова

Думка про написання цього дослідження з'явилася у автора в середині 1990-х років. До цього підштовхувала низка обставин і, насамперед, ті кроки, котрі здійснено у Львівському державному (з 1999 р. – національному) університеті ім. Івана Франка задля активізації розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Тоді за ініціативи декана історичного факультету доц. Романа Шуста, за підтримки ректора проф. Івана Вакарчука створена кафедра давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін (у подальшому – кафедра давньої історії України та архівознавства), на якій поступово підібрався колектив фахівців (Р. Шуст, О. Щодра, О. Мацюк, А. Заяць, В. Гавриленко, В. Кметь, А. Гречило, Н. Царьова), що викладали ці дисципліни студентам, провадили відповідні студії, готували навчальні посібники та методичні матеріали. Зазначимо, що 1996 р. відновлено діяльність окремого кабінету спеціальних історичних дисциплін, котрий став наступником діючих у попередні часи навчально-наукових інституцій – Закладу (Інституту) допоміжних історичних наук та кабінету допоміжних історичних дисциплін. Як і його попередники, кабінет спеціальних історичних дисциплін був покликаний опікуватися університетськими нумізматичною та сфрагістичною колекціями, готувати навчальні матеріали для викладачів і студентів. Бібліотека кабінету налічувала декілька сотень спеціалізованих книг та журналів з царини дипломатики, сфрагістики, нумізматики, геральдики, генеалогії. Вони стали в пригоді автору під час написання кандидатської дисертації, при підготовці навчального курсу з генеалогії, що його він провадив із кінця 1990-х років.

Саме тоді унаочнилася й одна із проблем, з якою, переконані, зіштовхувалась більшість дослідників спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Україні – відсутність більших історіографічних наративів з їхньої історії, відповідних бібліографічних покажчиків. Чи не єдиним винятком була українська сфрагістика, котра завдяки діяльності Віталія Гавриленка володіла і нарисом своєї історії, і належним покажчиком праць. Подібновиглядала справа з підготовкою навчальних видань. При викладанні спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у радянський час використовували переважно праці російських авторів, у яких, зі зрозумілих

причин, український контекст був не надто відображений. На початку 1960-х років у Києві вийшли лекції з документального джерелознавства історії СРСР (дипломатики) багаторічного професора кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін Київського університету Андрія Введенського та колективний навчальний посібник “Допоміжні історичні дисципліни”, авторами розділів якого були, окрім того ж А. Введенського, завідувач поіменованої вище кафедри проф. В’ячеслав Стрельський та керівник одного із відділів Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук Вадим Дядиченко. Згадані праці, передусім остання, на тривалий час стали базовими при викладанні комплексу цих дисциплін в українських університетах та педагогічних інститутах у наступні десятиріччя, і це попри низку висловлених щодо них вітчизняними дослідниками серйозних зауважень, одним з яких було слабе представлення на сторінках цих видань українського матеріалу. Та й історіографічні сюжети у них були мінімальними та неукраїноцентричними. Напрацювання подальших років (наприклад, Я. Кіся чи В. Панашенко) лише частково ліквідували згадані прогалини нашого історіознання, та й то у рамках однієї із дисциплін – палеографії.

Такі обставини ще більше унаочнювали та виокремлювали завдання, котре вітчизняні вчені поставили всередині ХХ ст.: творення нових синтетичних курсів та підготовки детальних нарисів історії розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Як наголосив 1970 р. Ярослав Дашкевич, опрацювання історіографії окремих спеціальних історичних дисциплін необхідно завершити підготовкою “Історії спеціальних дисциплін історії України”¹. Як відомо, вирішення цього більшого завдання досі не відбулося.

Труднощі, котрі виринали перед ученими на цьому шляху, носили двоякий характер. Доволі часто дослідник, добре орієнтуючись в історіографії тієї спеціальної (допоміжної) історичної дисципліни, у полі якої він і працював, виходив за її межі лише у тих випадках, коли мав справу з деякими суміжними дисциплінами (наприклад, дослідник генеалогії з геральдикою чи дослідник дипломатики з палеографією). З іншого боку, пам’ятаймо, що впродовж кінця ХVІІІ та майже усього ХХ ст. (за винятком, зрозуміло, короткого періоду 1917–1921 рр.) формування української історіографії відбувалося в умовах відсутності власної державності. Зокрема, спочатку українці були підданими двох монархій (Габсбургів та Романових), часто окреслювали себе різними етнонімами (*руські, русини, малороси, українці*), що вносить для сучасного дослідника додаткове сум’яття. На українських землях жили та працювали вчені

¹ Ярослав Дашкевич, “Питання розвитку історіографії спеціальних дисциплін історії України”, *Архіви України* 4 (1970): 9–12.

різного етнічного походження (німці, поляки, австрійці, євреї, росіяни), що ще більше утруднює справу². У ХХ ст. українські землі (одні швидше (Наддніпрянина), інші – пізніше (Галичина, Буковина, Закарпаття)) опинились у складі новітньої імперії – Союзу Радянських Соціалістичних Республік, де з певного часу національний контекст, національний наратив (у нашому випадку – український) був жорстко прив'язаний до загальнодержавного, російського контексту, а національні історіографії радянських республік розглядалися як додаткові, не надто важливі, однак невід'ємні частини єдиної радянської історіографії.

Звідси – одна із ключових проблем, із котрою постійно доводиться зіштовхуватись українському досліднику: де проходять межі вітчизняної історіографії, що є об'єктом її дослідження, чи можна розглядати її розвиток у відриві від розвитку сусідніх національних історіографій та де поміж ними пролягають кордони. Зрештою, повертаючись до вужчих рамок нашої роботи, при вивченні історії розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін потрібно постійно давати відповідь на питання, що таке українська палеографія, українська сфрагістика, українська геральдика, українська нумізматика і так далі, і в сенсі окреслення сукупності певних пам'яток, які до них належать, і в сенсі історіографій цих дисциплін. Починаючи із другої половини ХХ ст. вітчизняні вчені при вирішенні цього питання продемонстрували декілька шляхів. Один із них полягає у суворому виокремленні за етнічною ознакою дослідників зазначених дисциплін, не особливо зважаючи на їхню власну самоідентифікацію. Цей підхід, наприклад, застосував І. Крип'якевич, коли аналізував доробок західноукраїнських дослідників на ниві історичної картографії³. Інший полягав у вписуванні доробку українських вчених у ширший історіографічний контекст із виокремленням доволі вузької сфери, яку “дозволяли” для розробки вітчизняним науковцям. Віднайти приклади такого підходу доволі легко у напрацюваннях низки українських

² В одній із публікацій, що побачила світ з нагоди святкування 350-річного ювілею Львівського університету, польський історик К. Стопка заперечив домінуючу у наші дні тезу про багатокультурність львівського історичного середовища ХІХ та перших чотирьох десятиліть ХХ ст., наголошуючи, що культура Львова, як і всієї Галичини, була тоді продовженням культури польських часів та, в межах своєї внутрішньої ієрархії, надалі залишалася здомінованою поляками; те, що зазвичай називають багатокультурністю, на його думку, становить передусім її етнічну різноманітність (“*zróżnicowanie etniczne*”). Він наголошував на необхідності використання для окреслення професорів українського походження тих етнонімів, якими вони самі послуговувалися для визначення національної ідентичності. Тому у нього є “*русини*” (Ізидор Шараневич, Яків Головацький), “*галицькі українці*” (Олександр Огоновський), “*українці*” (Михайло Грушевський, Кирило Студинський) тощо. Див.: Krzysztof Stopka, “Nauki historyczne na Uniwersytecie Lwowskim”, *Universitati Leopoliensi. In memoriam*. (Kraków, 2011), 225, 232–233.

³ Іван Крип'якевич, “Історична картографія в Західній Україні (до 1939 р.)” *Історичні джерела та їх використання* по. 1 (Київ : Наукова думка, 1964), 263–267.

радянських істориків. Зрештою ще один можливий шлях вирішення полягав у вписуванні в український історіографічний наратив доробку (наукового чи освітнього) всіх дослідників, що працювали у певні періоди часу на території України без огляду на їхню етнічну приналежність. Його ще можна назвати підходом *топосу місця*. Саме так свого часу вчинив В.Гавриленко під час дослідження української сфрагістики⁴, коли не оминув увагою ні напрацювання австрійських професорів кінця XVIII – початку XIX ст., ні розвідок над українськими пам'ятками окремих польських чи російських учених. Такий підхід демонструють і під час вивчення історії окремих галузей історичної науки (археології, етнології) у Львові; за схожим принципом вивчають наукову діяльність окремих освітніх закладів. Зрештою саме такий підхід видається найуніверсальнішим, хоча й для кожного з попередніх знайдуться свої прихильники.

Дослідження історичної спадщини вчених певного топосу місця (у нашому випадку тих, хто проживає у визначеному, окресленому територіальному районі з відповідною ідентифікацією себе з ним) дає змогу відійти від розв'язання складнішого завдання, пов'язаного з визначенням рамок національних історіографій. На відміну від країн, де форми життя державного організму народів мають довгу безперервну історію, країнам, що втрачали на деякий час державність і входили до складу однієї або ж кількох чужинських держав чи виникали у певний проміжок часу шляхом об'єднання низки менших державних суб'єктів, доводилось приймати для себе певні алгоритми означення етнічної приналежності особи та вживлювати їх до свого національного тіла. Подібною є проблема й у випадку дослідження національних історіографій. Кого вважати представником тієї чи іншої історіографії: тих, хто писав цією мовою, плекав у собі відповідну національну ідентичність, чи тих, хто проживав на певній території, що входила / зараз входить до складу тієї чи іншої країни, зважати чи не зважати на власне здійснюване ним національне означення. Один із можливих шляхів – дослідження певних локальних середовищ, що діяли у межах зрозумілого нам топосу місця.

Це дає змогу відшукати ще один спосіб у вирішенні зголошеного більшого завдання – підготовки цілісної історії розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Україні. Перший, котрий запропонував Я. Дашкевич, передбачав початковим етапом написання історіографій окремих спеціальних історичних дисциплін. Дійсно, напрацювання у згаданому напрямі впродовж останніх десятиліть проводили. Інший, який теж має право на життя, полягає у вивченні наукового доробку дослідників, що діяли, а часто і співпрацювали у межах

⁴ Віталій Гавриленко, *Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії*. (Київ : Наукова думка, 1977).

певних міст – освітніх та наукових центрів регіонів. Саме таким шляхом спробуємо піти й ми, вивчивши історію становлення та подальшого розвитку, викладання спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові впродовж останніх десятиліть XVIII ст. та більшої частини XX ст.

Львів традиційно вважають одним із центрів розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Україні, а на імена львівських дослідників, львів'ян легко можна натрапити у більших чи коротших історіографічних оглядах практично всіх дисциплін зазначеного комплексу. Саме тут відкрито першу кафедру допоміжних історичних дисциплін на українських землях, вийшли в світ перші фахові підручники. Зі Львовом пов'язана діяльність відомих фахівців Готфріда Уліха, Фоми Вучича, Людвіга Ценмарка, Дениса Зубрицького, Антонія Петрушевича, Ізидора Шараневича, Францішека Ксаверія Ліске, Михайла Грушевського, Владислава Семковича, Івана Крип'якевича, Івана-Юліана Шпитковського, Володимира Зварича, Олега Купчинського, Ярослава Ісаєвича, Віталія Гавриленка, Ярослава Дашкевича та багатьох інших австрійських, польських, українських дослідників, чийі імена добре відомі фахівцям та всім тим, хто цікавиться історією. Значною мірою унікальність наукового обличчя цього міста тривалий час визначало те, що прийнято зараз називати багатокультурністю його середовища. Саме Львів наприкінці 1950-х та у 1960-х роках був одним із центрів, де не лише помітно активізувалося вивчення дисциплін окресленого комплексу, а й в умовах тогочасної радянської дійсності вдалося сформувати потужну групу спеціалістів, чия робота була формалізована у рамках Теоретичного семінару з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін під орудою академіка І. Крип'якевича. Зрештою важить і той факт, що Львів упродовж середини XX ст. являв собою певний науковий феномен, виразними рисами якого були водночас робота тих дослідників, котрі сформувалися як вчені ще у дорадянський період, і фахівців нової, радянської формації. Саме це відрізняло Львів у радянський час від більшості інших наукових центрів України, зокрема того ж Києва, Харкова чи Одеси, створювало у ньому унікальну ситуацію, котрої більше не було ніде.

Однак відома нам історія розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові наприкінці XVIII – у XX ст.⁵ нагадує клаптикову ковдру із великими проріхами у ній. Зокрема, є періоди і напрями, котрі вивчені краще, інші ще потребують додаткових студій, отож і надалі відчувається нестача більших синтетичних студій. Наприклад, у вітчизняній історіографії надовго утвердилась думка про

⁵ Автор умисно залишає поза увагою період наприкінці 1980-х – на початку XXI ст., коли в Україні суттєво зросло зацікавлення у царині спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, почалося відродження старих та інституалізація нових дослідницьких центрів тощо.

1940–1950-ті роки якщо не як про своєрідний мертвий час у розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Україні й, відповідно, у Львові, то принаймні час серйозного відставання в їхньому розвитку⁶. Дійсно, дослідники, які займаються вивченням зазначених дисциплін, можуть впевнено стверджувати, що саме наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років відбувалась активізація досліджень на полі сфрагістики, нумізматики, палеографії, дипломатики, хронології, філігранології, загального джерелознавства. Саме у 1960-х роках до лав науковців влилося чимало знаних у подальшому дослідників, таких як Орест Мацюк, Олексій Маркевич, Віталій Гавриленко, Володимир Зварич, Олег Купчинський. Отриманий тоді поштовх дав змогу згаданим дисциплінам розвиватися у місті й у подальшому, незважаючи на хвилю ідеологічних заборон та переслідувань наприкінці 1960-х – у першій половині 1980-х років. Зрештою саме ті фахівці, котрі сформувалися як дослідники у 1960-ті роки, стояли біля витоків нової хвилі інтересу до згаданих дисциплін кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Визначивши 1960-ті роки як час відродження інтересу до спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Україні та Львові зокрема, спробуємо описати ситуацію із їхнім розвитком у роки Другої світової війни та повоєнний час. Чи все настільки було мертвим та мовчазним? Адже, наприклад, 1950-ми роками датується вихід низки цікавих публікацій з нумізматики та сфрагістики; 1959 р. надрукована одна із найкращих монографій з української нумізматики – “Римська монета на території України” М. Брайчевського (дисертацію він захистив ще 1954 р.). Окремі дисципліни викладали студентам-історикам у Львівському університеті. Зокрема, лекції з нумізматики, сфрагістики та геральдики у Львівському державному університеті ім. І. Франка читав І.-Ю. Шпитковський. З цією метою він підготував низку оригінальних курсів зі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Зрештою логічно припустити, що таке зростання інтересу до зазначених вище дисциплін та формування грона молодих дослідників у 1960-х роках не могло виникнути зовсім на порожньому місці, отож тезу про повний занепад у їхньому розвитку навряд чи варто сприймати беззаперечно. І таких прикладів в історіографії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Україні можна навести більше.

Все це змушує дослідників ще раз поглянути на процеси, що відбувалися в історичній науці у м. Львові, крізь призму здобутків і втрат тих фахівців чи аматорів, котрі цілеспрямовано або ж випадково займалися

⁶ Детальніше див. про це: Олександр Целуйко, “Нарада у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР «Про стан і завдання розвитку допоміжних історичних дисциплін»”, *Вісник Львівського університету. Серія історична*, по. 50 (Львів, 2014): 469–517.

вивченням спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, спробувати сформуванати нову візію як тогочасного історіографічного процесу, так і отриманих зазначеними дослідниками наукових результатів. Очевидно, що ця більша мета потребуватиме конкретизації у низці менших завдань та дослідницьких проблем, котрі необхідно розв'язати. Йдеться про вивчення персонального наукового доробку низки дослідників спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін та обстеження діяльності тих наукових і науково-освітніх інституцій, котрі покликані організовувати та сприяти проведенню таких студій, готувати відповідні кадри чи, у рамках здійснення ними функціональних завдань, провадити діяльність з виявлення, збереження та опрацювання окремих предметів історичної спадщини. Відповідно, об'єктами такого дослідження слугуватимуть як університети та інші вищі навчальні заклади, що діяли у той час, так і науково-дослідні інституції, архіви, музеї та наукові бібліотеки. Саме таке комплексне вивчення результатів роботи як окремих дослідників, так і низки відповідних інституцій допоможе не лише по-новому поглянути на історію розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові та в Україні загалом, а й відповісти на питання, чим є ця історія – сумою випадкових індивідуальних практик та дослідів чи результатом планованих інституціональних заходів, наскільки перервним чи безперервним був цей процес, був він поступовим чи являв собою сукупність певних спорадичних явищ. Зрештою можемо спробувати з'ясувати ті обставини, котрі сприяли або ж завадили розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Україні.

Виходячи із наведеного зазначимо, що наше дослідження стосуватиметься розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін не у всій Україні, а лише в одному із її міст, у Львові. Такий вибір не випадковий та пояснюється низкою обставин. По-перше, Львів можемо сміливо вважати одним із провідних центрів з вивчення зазначених дисциплін у нашій країні та, ширше, у всій Центрально-Східній Європі. По-друге, цьому сприяє значна джерельна база, що зберігається в архівосховищах міста (про неї поговоримо детальніше у наступній частині). По-третє, впродовж останніх трьох десятиліть друком з'явилася низка розвідок, що суттєво полегшує вирішення поставленого завдання.

Метою нашої праці бачимо дослідження історії розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові, що означає проміжок часу наприкінці XVIII ст. і до 1980-х років, шляхом вивчення діяльності низки освітніх, наукових та культурних установ міста, як і окремих науковців, що відзначилися на цій ниві. Досягнення зазначеної мети конкретизовано у низці завдань:

- дослідити відповідну історіографічну та джерельну базу;

- встановити установи міста, у котрих відбувалося вивчення спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін;
- проаналізувати внесок окремих львівських дослідників у розвиток зазначених дисциплін;
- відстежити практичну діяльність наукових об'єднань і товариств Львова, пов'язану з розвитком спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін;
- з'ясувати тенденції у розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у місті у різні хронологічні проміжки досліджуваного періоду, вказавши на обставини, що сприяли чи завадили цьому.

Досягнення зазначеної мети та реалізація поставлених завдань даватиме змогу створити комплексне дослідження з історії розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові, що визначає *новизну* нашої праці.

Об'єктом нашого дослідження буде історіографічний простір Львова досліджуваного періоду. Діяльність науковців та інституцій міста на ниві дослідження спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін слугуватиме *предметом* нашого розгляду.

Методологія дослідження та понятійний апарат. Враховуючи особливості заявленої теми нами було використано низку методів, покликаних розкрити особливості формування та розвитку інститутів та середовища дослідників спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Йдеться насамперед про загальнонаукові методи, такі як *методи емпіричного дослідження* (спостереження та порівняння), *методи теоретичного дослідження* (сходження від абстрактного уявлення про історичне середовище Львова досліджуваного періоду до конкретних напрацювань на ниві спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, формалізації мовою історії історіографічних процесів та об'єктів, уявного конструювання тощо), *загальні методи* (структурно-генетичного аналізу і синтезу наукових напрацювань, аналогії, індукції та дедукції, екстраполяції тощо)⁷. Виходячи з об'єкта та предмета дослідження, ми застосували й *методи окремих історичних наук та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*, зокрема *історіографії* (засоби конкретного історіографічного аналізу: аналізу соціокультурних передумов, характеру проблематики, дослідження історіографічних концепцій та схем; методи історіографічного синтезу: культурологічний підхід та сцієнтиский (науковий) принцип)⁸ та *джерелознавства* (встановлення ступеня об'єктивності історичного

⁷ Див. детальніше про ці методи: Анатолій Грабченко і Володимир Федорович і Ярослав Гаращенко. *Методи наукових досліджень* : навч. посібник. (Харків : НТУ "ХП", 2009), 14–29.

⁸ Ірина Колесник. *Українська історіографія XVIII – початку XX століття* : навч. посібник. (Київ : Генеза, 2000), 31–35.

джерела, врахування репрезентативності, принципу історизму та комплексності)⁹. Водночас нами задіяно і *просопографічний метод*, котрий полягає у вивченні біографій учених, що відзначилися на ниві вивчення та викладання спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, та творенні їхнього своєрідного колективного портрета. Поєднання цих методів дало змогу застосувати *системно-структурний підхід* під час дослідження такого складного та багатогранного явища, яким було інституційне та персональне середовище дослідників зазначених дисциплін у Львові як цілісності у взаємозв'язку і взаємодії його окремих одиниць.

Окремо обговоримо вживання у тексті загальної назви досліджуваних дисциплін. Не секрет, що в українській історіографії до нашого часу не сформувалося єдиного бачення щодо того, як їх варто окреслювати. До середини ХХ ст. вони були відомі як *допоміжні історичні дисципліни* або ж *допоміжні історичні науки* – саме останнє означення у певних варіантах застосовували щодо них німецькі, польські, українські дослідники Львова впродовж тривалого часу. З 1960-х років в українській історіографії щодо них уживали іншу назву – *спеціальні історичні дисципліни*, наголошуючи на їхній здатності до вирішення самостійних завдань. Певний час і перший, і другий варіанти функціонували паралельно без детальнішого їхнього з'ясування, що неодноразово приводило до цікавих колізій, коли паралельно у тексті виступів на конференціях чи наукових працях вживали обидві назви. Не існує єдиного підходу до вирішення проблеми і в наші дні¹⁰, що створює прикру ситуацію термінологічного розбалансування. Нещодавно київський дослідник Віталій Перкун запропонував повернутися до вживання назви *допоміжні історичні дисципліни*, наголошуючи, що саме ця назва стандартизована у європейській історіографії та краще окреслює їхнє місце за інтердисциплінарного підходу у дослідженнях. На наше переконання, до чіткішого усталення краще вживати назву *спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни*. Це дає змогу окреслити місце та бачення їхньої ролі в історичному дослідженні як у попередні століття, так і у наші дні, коли зазначені дисципліни не лише слугують елементарному пізнанню джерела, а й демонструють можливості власних методів до синтезу складніших явищ. Втім по тексту праці читач віднайде не лише ці, а й інші назви зазначених дисциплін / наук, що відповідало традиції їхнього вживання у досліджуваний період.

Не цілком усталеною є сьогодні й термінологія окремих спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін (наприклад, *гербовники* і *гербівники* у

⁹ Степан Макарчук. *Писемні джерела з історії України* : курс лекцій. (Львів : Світ, 1999), 11–16.

¹⁰ Див. про проблему вживання різних назв щодо цих дисциплін у : Віталій Перкун, "Допоміжні історичні дисципліни: підсумки та перспективи студій", *Український історичний журнал* 5 (2021): 190–202.

геральдиці та генеалогії). Ми намагалися уніфікувати вживання подібних назв, за винятком, коли це слугує прикладом значної термінологічної різниці. Уніфіковано й географічні назви та прізвища дослідників, які здебільшого подані в їхньому українському звучанні.

Територіально рамки нашого дослідження окреслено межами одного міста – Львова, що бачив у своїх стінах і руських королів, і польських володарів, й австрійських імператорів, і радянських генсеків. Часи розквіту змінювалися лихоліттями та нищеннями, однак, попри все, місто зберігало свій неповторний шарм, носієм якого були львів'яни. Ми вживаємо тут термін *львів'яни* для окреслення певної різноетнічної сукупності мешканців цього міста, не застерігаючи зазвичай їхнього національного характеру. Саме вони розбудовували його споруди, розсуваючи межі міста. Саме у Львові сформувалися та діяли у нові часи українські, польські, єврейські культурні та наукові інституції, музеї. Тут засновано перший в Україні класичний європейський університет, діяла перша на українських землях кафедра допоміжних історичних дисциплін.

Хронологічно рамки дослідження визначаємо кінцем XVIII ст. та 80-ми роками ХХ ст., що, очевидно, потребує певного пояснення. Звісно, фахівці легко можуть зауважити, що інтерес до того ж колекціонування монет чи медалей датований у місті ще попередніми віками, а працівники місцевих канцелярій повинні були володіти практичними навичками роботи з документами, у тім числі хоча б щодо елементарної їхньої критики ще за пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Зрештою ще у першій половині XVIII ст. саме у Львові надруковано багатотомний генеалогічно-геральдичний довідник Каспра Несецького “Корона Польська”, авторитет якого визнавали і австрійська влада, і науковці подальших часів. Якщо ж ми говоритимемо не про практичний етап накопичення та систематизації відомостей з ділянки спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, а про початки їхнього розвитку як системи наукових знань, розпрацювання відповідного наукового апарату, методів, формування базису для подальших студій, то тут ситуація змінилася після встановлення австрійської влади в Галичині (1772) та відкриття у Львові Йосифінського університету з кафедрою допоміжних історичних дисциплін (1784). Оскільки визначити якийсь один конкретний рік, як би це спокусливо не виглядало, доволі важко, та й сам процес трансформації урядових інституцій в краї не відбувся одномоментно, краще означити період старту наукового розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у місті загалом як кінець XVIII ст.

Подібно ми підходимо і щодо визначення верхньої межі наших студій. У сучасній українській історіографії під час виокремлення періодів в історії України рубіжною датою встановлено 1991 р., тобто рік відновлення нашої

державності. Однак зазначимо: те, що підходить при аналізі більших суспільно-політичних формацій чи історії державотворення, не цілком добре вписується в інші схеми, зокрема при аналізі наукового доробку вітчизняних істориків. Криза радянської системи часів застою, котра у другій половині 1980-х років закінчилася періодом так званої “*Перебудови*”, мала одним із наслідків лібералізацію політичного та наукового життя в Україні, що через деякий час сприяло новій хвилі зацікавлення і вітчизняною історією, і спеціальними (допоміжними) історичними дисциплінами зокрема. Відновлення 1989 р. роботи в Україні Наукового товариства імені Шевченка, поява у Львові 1990 р. Українського геральдичного товариства, створення у місті нового осередку археографічної роботи, що у подальшому трансформувався у Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, спроба рестарту діяльності у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові Теоретичного семінару творило у місті цілком нову дослідницьку атмосферу, дало початок подальшому вивченню спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, отож 1980-ми роками власне і варто завершувати попередній період у їхньому розвитку. Втім і насамперед через той генетичний зв’язок, котрий завдяки діяльності низки львівських істориків існував між розвитком спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові у 1950–1980-х роках і за часів відновлення незалежності, ми згадуватимемо у своїй праці і 1990-ті роки, і початок ХХІ ст.

Структура нашої праці побудована за хронологічно-предметним принципом та відповідає визначеним нами періодам розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові. Питання періодизації історії цих дисциплін в Україні до наших днів так і не розв’язане; певні кроки у цьому напрямі зроблено лише з огляду на історію деяких з них. Першим, хто підійшов до вирішення зазначеного питання, був В. Гавриленко. У своїх ранніх публікаціях з історії (точніше – історіографії української сфрагістики) він виокремив чотири етапи: 1) кінець ХVІІІ – середина ХІХ ст., коли закладалися основи української наукової сфрагістики, яка тісно взаємозалежала від практичної сфрагістики; 2) середина – кінець ХІХ ст., час поглиблення проблематики досліджень, визначення базових напрямів у вивченні сфрагістичних пам’яток; 3) кінець ХІХ ст. – 1917 р., час *гострої ідейної кризи* буржуазної історичної науки, що, тим не менше, супроводжувалося поживленням вивчення печаток, зростанням джерелознавчої бази української сфрагістики, приділенням певної уваги систематизації та узагальненню відповідних пам’яток; 4) радянський період із докорінним поворотом у поглядах на сфрагістику, *марксистським* опрацюванням зібраних матеріалів, розширенням проблематики сфра-

гістичних досліджень, вивченням теоретичних засад сфрагістики¹¹. Застосований В. Гавриленком підхід враховував предметно-методологічні особливості розвитку дисципліни та вписувався у традиційну для радянської історіографії систему дорадянської та радянської епохи.

Вже у ХХІ ст. львівська дослідниця Наталія Турмис, вивчаючи історіографію нумізматики періоду середньовіччя, розбудувала ще складнішу систему періодизації наукової нумізматики в Україні, виокремивши лише для ХVІ–ХІХ ст., коли відбувалося її становлення, чотири періоди, а саме: ХVІ–ХVІІІ ст. – період, пов'язаний із появою інтересу до монети як до історичної та культурної пам'ятки; кінець ХVІІІ ст. – доба цілеспрямованого нагромадження нумізматичного матеріалу; середина ХІХ ст. – час систематизації монетного матеріалу; друга половина ХІХ ст. – період формування понятійно-категоріального апарату нумізматики. В історії розвитку наукової нумізматики ХХ ст. Н. Турмис виокремила два періоди: перша половина століття, коли розширюється об'єкт і предмет нумізматики, а поряд з монетами об'єктом пильної уваги дослідників стають і монетні скарби, та друга половина століття, для якої властивим є чергове розширення об'єкта та предмета нумізматики, а поряд з історією грошового обігу вивчають питання грошового господарства, лічби монет, грошово-вагової метрології тощо¹².

Інший сучасний український дослідник Валерій Томазов у розвитку і європейської, й української генеалогії вирізнив дві фази на шляху її перетворення у спеціальну історичну дисципліну: утилітарну, або ж практичну, котра тривала від давнини і до середини ХVІІІ ст. у Європі та до середини ХІХ ст. в Україні; наукову, котра починає формуватися, відповідно, із другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. за кордоном та у середині ХІХ ст. – у нас¹³.

Ми навели ці приклади лише для того, щоби продемонструвати відсутність у вітчизняній історіографії єдиного підходу до питання періодизації розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Окрім того, інколи дослідники не сходяться навіть щодо визначення точки початкового відліку становлення зазначених дисциплін, прикладом чому може бути палеографія. Наприклад, перший український підручник з допоміжних історичних дисциплін звузив коло вітчизняних палеографів до Івана Каманіна та Сергія Маслового. Оскільки, на думку авторів, саме І. Каманін зробив *“перший крок у справі наукової розробки української*

¹¹ Гавриленко, *Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії*, 5.

¹² Наталія Турмис, *Історіографія нумізматики України періоду середньовіччя*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. (Львів, 2005), 14–15.

¹³ Валерій Томазов, *Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина ХVІІ – початок ХХІ ст.)*. (Київ, 2006), 47, 91, 108.

палеографії”¹⁴, то початки її становлення датували 1880–1890-ми роками. Дещо відрізнялася схема розвитку української палеографії у навчальному посібнику Ярослава Кіся. У відповідному розділі (“Історія розвитку палеографії”) головну увагу хоча й було приділено розвитку кириличної палеографії загалом, однак до українських дослідників, котрі займалися вивченням слов’янського письма, зарахували того ж І. Каманіна та Іларіона Свенціцького¹⁵. Віра Панашенко, називаючи І. Каманіна тим, хто здійснив першу спробу наукової розробки української палеографії, водночас до її теоретичної спадщини відносила описи рукописних зібрань бібліотек та палеографічні характеристики рукописів, починаючи тут відлік від праць 1870-х років Миколи Петрова¹⁶. У навчальному посібнику Михайла Кріля початок формування української палеографії відсунуто до середини ХІХ ст., оскільки до піонерів її вивчення зачислили галицьких істориків Д. Зубрицького, Івана Вагилевича і Якова Головацького¹⁷. Подібний погляд на визначення дати початку в Україні палеографічних студій зазначали й ми¹⁸. Зрештою один із останніх навчальних посібників з кириличної палеографії київського автора Олексія Сокирка датує *“справжнє становлення палеографії як спеціальної історичної дисципліни”* рубежем ХVІІІ–ХІХ ст., а першою спеціальною розвідкою з палеографії називає працю київського митрополита Євгенія (Болховітінова) про грамоту князя Мстислава Володимировича¹⁹.

Припускаємо, що подібні приклади можемо знайти і в інших спеціальних (допоміжних) історичних дисциплінах. Говорячи про палеографію, сфрагістику, нумізматику чи генеалогію, маємо справу з так званими класичними спеціальними (допоміжними) історичними дисциплінами, котрі склалися та отримали свій статус уже давніше. Що ж казати про дисципліни, котрі почали виникати, виокремлюватися з інших нещодавно. З огляду на це, вивчаючи історію спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові, ми вважаємо за доцільне говорити про декілька періодів у їхньому розвитку. Початок першого пов’язаний з діяльністю створеної 1784 р. у Львівському університеті кафедри допоміжних історичних дисциплін та професорів, що її очолювали. Саме

¹⁴ Андрій Введенський і Вадим Дядиченко і В’ячеслав Стрельський, *Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс*. (Київ : Радянська школа, 1963), 97.

¹⁵ Ярослав Кісь, *Палеографія: навч. посібник* (Львів, 1975), 13, 14–15.

¹⁶ Віра Панашенко, *Палеографія українського скоропису другої половини ХVІІ ст.: (На матеріалах Лівобережної України)*. (Київ : Наукова думка, 1974), 12, 15.

¹⁷ Михайло Кріль, *Основи палеографії*. (Київ : ІСДО, 1995), 99.

¹⁸ Олександр Целуйко, “Денис Зубрицький і його дослідження в ділянці палеографії”, *Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*, т. 258 (Львів, 2015), 67–87.

¹⁹ Олексій Сокирка, *Українська кирилична палеографія ХІ–ХVІІІ ст.: навч. посібник для студентів історичних спеціальностей*. (Київ : Видавець Олег Філюк – “КНТ”, 2016), 16–17.

тоді у місті не лише почали викладати зазначені науки для студентів, а й підготували перші навчальні посібники. Новий старт розвитку цих дисциплін датовано серединою XIX ст. – часом, на який припадає підготовка та вихід у світ низки спеціальних досліджень з поля зазначених дисциплін, активізується археографічна робота, а через декілька десятиліть, завдяки діяльності професорів Львівського університету (насамперед Ф. К. Ліске), викладання багатьох з них стає константою у підготовці фахівців з історії середньовіччя. Уже згодом були і друк нових наукових праць, і діяльність у місті фахових товариств, і вихід професійних часописів. Невпинний розвиток у місті спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін не вважаємо перерваним і у міжвоєнний період. Щоправда, змінилася сама ситуація у науковому співтоваристві Львова, коли українці на певний час опинилися у становищі дискримінованої меншини. Втім, на відміну від радянської України, де глобальна перебудова освітньої та наукової роботи, супроводжувана у 1930-х роках масовими репресіями, боляче вдарила по історичному цеху, ставши рубіжною датою й у розвитку низки спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, на західноукраїнських землях до такого дійшло лише після осені 1939 р. Від того часу і розпочались у місті глобальні зміни, котрі продовжувалися у період Другої світової війни та повоєнну добу. Перебудова роботи Львівського університету, ліквідація тогочасних наукових товариств та відкриття нових академічних інституцій, трансформація системи музейних та бібліотечних установ, зміни в етнічному складі дослідників суттєво переінакшили картину розвитку зазначених дисциплін у Львові, відкривши для них нову сторінку. Виходячи з вищезазначеного ми і розробили структуру нашої праці, виокремлюючи період кінця XVIII ст. і до 1918 р., міжвоєнну добу, час першої радянзації Львова та німецької окупації та, зрештою, радянську повоєнну добу, де історію розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін розглянуто крізь призму діяльності низки наукових та освітніх інституцій.

На завершення передмови висловлюємо щирі подяку усім, хто допомагав та консультував під час написання цієї праці. Передусім – багатолітньому деканові (1994–2019) історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка проф. Романові Шусту, без чиєї підтримки та порад вивчення львівського середовища дослідників спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін не відбулося б; колегам з кафедри давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки; завідувачу кабінету спеціальних історичних дисциплін Михайлові Шиманському: його дружня допомога та поради помітно пришвидшили роботу із матеріалами кабінету; працівникам львівських архівів, музеїв та бібліотек, котрі допомагали у пошуку відповідних матеріалів; моїй сім'ї, без якої у моєму житті не відбувається нічого.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЦЕЛУЙКО Олександр Петрович

**СПЕЦІАЛЬНІ (ДОПОМІЖНІ)
ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ У ЛЬВОВІ
НАПРИКІНЦІ XVIII ст. — 1980-ті рр.:
структурні трансформації, наукові
та навчальні практики**

Монографія

Редактор *І. М. Лоїк*
Комп'ютерне верстання *Л. М. Семенович*
Дизайн обкладинки *І. М. Чайка*

Формат 70×100/16. Умовн. друк. арк. 72,88. Наклад 200 прим. Зам.

Львівський національний університет
імені Івана Франка
м. Львів, вул. Університетська, 1, 79000

С в і д о ц т в о
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 13.12.2007 р.

Друк та палітурні роботи ТОВ «БУК-ДРУК»
вул. Мала Бердичівська, 17А, м. Житомир, 10014
тел. 073 101 22 33, e-mail: bookovych@gmail.com

С в і д о ц т в о
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 5610 від 21.09.2017 р.

Целуйко О. П.

Ц 34 Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни у Львові наприкінці XVIII ст. – 1980-ті рр.: структурні трансформації, наукові та навчальні практики : монографія / О. П. Целуйко. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2024. – 904 с.

ISBN 978-617-10-0895-3.

Монографічне дослідження присвячено розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові (кінець XVIII ст. – 1980-ті роки). На основі широкого комплексу джерел проаналізовано внесок у розвиток зазначених дисциплін окремих львівських дослідників, практичну діяльність у цьому напрямі наукових об'єднань і товариств Львова. З'ясовано тенденції у розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у місті упродовж різних хронологічних проміжків досліджуваного періоду; зазначено обставини, що сприяли цьому розвитку чи унеможливили його.

УДК 930.2(477.83-25)"17/19"